

Jan Tyszkiewicz
Instytut Historyczny
Uniwersytet Warszawski

TATARZY

Mongołowie zjednoczyli różne plemiona koczowników. Do roku 1240 pokonali opór Rusi, a sąsiadujące z polskimi ziemiami Księstwa Halickie i Włodzimierskie podporządkowali w roku 1245. Tylko księstwa ruskie włączone do Wielkiego Księstwa Litewskiego pozostały poza zwierzchnością tatarską. Najazdy Tatarów na Polskę – w roku 1241, na przełomie 1259/1260 i 1287/1288 – spowodowały duże zniszczenia i uprowadzenie jasyru. Nie było jeszcze mowy o żadnych formach osadnictwa czy okresowego pozostawiania napastników. Walki Kazimierza Wielkiego z Tatarami na Rusi (do roku 1360) nie zmieniły sytuacji. Ale od roku 1358 w Wielkiej Ordzie rozpętała się długotrwała wojna domowa. Stronnicy pokonanych chanów, całymi rodami i z czeladzią, chronili się w Wielkim Księstwie Litewskim za zgodą wielkiego księcia Olgierda (1345–1377). Po bitwie na Kulikowym Polu w 1380 roku, wygranej przez księcia moskiewskiego Dymitra, kolejna grupa Tatarów osiedlona została przez Jagiełłę koło Połtawy. Wygnany z Ordy chan Tochtamysz przebywał ze stronnikami na Litwie w latach 1396–1399, wspomagając wyprawy księcia Witolda

na Krym. Jego synowie przybyli na Litwę około 1409 roku. Najstarszy z synów, Dżelal-ed-Din, wziął udział w bitwie pod Grunwaldem. Liczba wojowników tatarskich uczestniczących w bitwie, dawnych i nowych przybyszów, świadczy, że w Wielkim Księstwie Litewskim mieszkało wówczas co najmniej półtora tysiąca muzułmanów. Rozkwit osadnictwa tatarskiego przypadł tutaj na czasy rządów księcia Witolda (1401–1430) i Kazimierza Jagiellończyka (1440–1492).

Do najstarszych osad tatarskich należą zapewne: Kozak-lary, Prudziały, Mereszłany i Sorok Tatory. Troki w roku 1414, wedle relacji podróżnika Gilberta de Lannoy, przypominały miasto nadwołżańskie. W okolicy mieszkali liczni Tatarzy (napisał: Saraceni, tzn. muzułmanie), w mieście i zamku spotkać można było Litwinów, Niemców, Rusinów i Żydów. Chodziło zapewne o Karaimów, wyznawców mozaizmu, przesiedlonych z Krymu po roku 1397. Największe skupiska tatarskie w XV–XVI wieku znajdowały się w pobliżu większych ośrodków gospodarczych i politycznych: Kowna, Wilna, Trok, Grodna, Słonima, Nowogródka, Krewa i Mińska. Do połowy XVI stulecia nastąpiły zmiany w rozmieszczeniu Tatarów wynikające z poszukiwania zatrudnienia i zarobku. Grupa ziemian tatarskich zaczęła się zmniejszać. Tatarscy przybysze pochodzili z różnych plemion. Mówili różnymi językami i dialektami z grupy tureckiej, przynosili własne tradycje kulturowe, wszyscy jednak byli muzułmanami. Ten fakt zdecydował, że na terenie Litwy zaczęli tworzyć nową społeczność tatarsko-muzułmańską. Liczne małżeństwa z Rusinkami czy Litwinkami, przestrzeganie monogamii, najsilniejsze wpływy kultury Tatarów krymskich, prowadziły do ujednolicenia zwyczajów i przyjęcia języka rosyjskiego, tak zwanego starobiałoruskiego. Do końca XVII wieku w granice państwa polsko-litewskiego przyjęto grupy muzułmanów wschodnioeuropejskich spośród Kazachów, Nogajów, Baszkirów, Czuwaszów, Tatarów krymskich, kazańskich i bułgarskich.

Określenie praw Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim stanowi trudne zadanie. Wynika to ze skomplikowanej struktury społeczno-prawnej w Wielkim Księstwie Litewskim, zróżnicowania wśród samych Tatarów i przebiegających procesów asymilacyjnych. Prócz tego położenie prawne Tatarów-muzułmanów na Litwie i w Polsce było różne. Brak jest źródeł mówiących jasno o zasadach, na których osadzano najwcześniejsze grupy tatarskich przybyszy w końcu XIV wieku. W początkach XV stu-

Tatarscy muzykanci

lecia wolni Tatarzy otrzymywali ziemię od hospodara (wielkiego księcia litewskiego) w zamian za obowiązek służby wojennej na każde zawołanie. Ziemię mogli dostać wraz z ludnością zależną lub jako pustkowia leśne, które sami zasiedlali jeńcami i ludnością uprowadzoną z terenów nieprzyjacielskich. Prości wojownicy, wzięci do niewoli przez poddanych książąt litewskich, bywali także osiedlani na ziemi, otrzymując obowiązki wojenne i inne dodatkowe powinności do wykonywania. Tę grupę mniej uprzywilejowaną określano terminem Tatarów kozaków.

Od początku swego pobytu w Wielkim Księstwie Litewskim ludność tatarska dzieliła się na cztery grupy. Elitę rodowo-plemienną, grupę murzów i ułanów, stanowili Tatarzy tak zwani hospodarscy, dysponujący dużymi nadziałami ziemi. Tworzyli oni dobrze wyposażone oddziały jazdy lekkiej, gwardię wielkksiążęcą. Tatarzy kozacy mieli małe gospodarstwa rolne, bez ludności zależnej. Byli stosunkowo liczni i w przeciągu XVI stulecia rozeszli się do innych grup, otrzymując na ogół indywidualne albo grupowe przywileje. Powodowało to znaczne

zbliżenie się ich położenia prawnego do pierwszej grupy. Początkowo wypełniali różne powinności, takie jak poprawianie dróg, przewożenie budulca, ściganie przestępców, pełnienie roli gońców i podobne. Tatarzy prości, plebejusze bez ziemi, pochodzący głównie z jeńców wojennych i brańców, jako poddani władcy lub możnych, rozsiedleni byli po miastach, przy grodach i dworach. Zajmowali oni najniższą pozycję społeczną, chociaż na równi z innymi korzystali z pełnej tolerancji religijnej. W niektórych miastach tworzyli wspólne grupy wyznaniowe z pobliskimi skupiskami Tatarów ziemian. Osobną grupę utworzyli w późniejszym czasie Tatarzy zależni od możnowładców, początkowo wyłącznie jako służba, rzemieślnicy czy ogrodnicy, od połowy XVI wieku także ziemianie zależni, otrzymujący ziemię od możnego pana. Według obowiązującego wzoru dzielili się na wojowników, z których tworzone nowe wsie, zobowiązanych do służby w prywatnych milicjach magnackich oraz czeladź, przy dworach pańskich lub w prywatnych miasteczkach (stulecia XVII–XVIII).

W sprawach religii, organizacji wojskowej i wymiaru sprawiedliwości przyznano Tatarom odrębność. Ich własną hierarchię społeczną utrwalono na Litwie przez odpowiednie nadania i przywileje. Posługiwano się nadal tradycyjnymi tytułami przyniesionymi z Ordy i chanatów: sołtan (potomek chana), ułan i murza (szlachetnie urodzeni). Najdostojniejszymi w XVI wieku byli: Aziubek Dowleszowicz (zm. 1514), bratanek chana krymskiego Mengli Gireja oraz dwie rodziny carewiczów spokrewnione z Czyngisydami: Puńscy i Ostryńscy. W dokumentach z XVI–XVIII wieku tytuły ułana i murzy zaczęto używać wymiennie. Od XVII stulecia wszyscy ziemianie tatarscy chętnie posługiwali się tytułem „kniaź”. To ruskie określenie stanowiło formalny awans społeczny dla Tatarów różnego pochodzenia, pożądaný wobec niepełnych praw szlacheckich. Na Litwie nawet zamożni Tatarzy gospodarscy, należący do kategorii bojarów, nie mieli praw politycznych, nie pełnili urzędów państwowych,

nie mogli uczestniczyć w sejmikach, nie mogli zostać posłami. Tolerancja religijna nie likwidowała bowiem podstawowego ograniczenia, wynikającego z wyznawania islamu. Katolicka szlachta litewska długo nie godziła się na przyznanie w państwie polsko-litewskim równych praw bojarstwu prawosławnemu, nie więc dziwnego, że do końca XVIII wieku nie dano w Rzeczypospolitej pełni praw szlacheckich żadnym muzułmanom. Wszyscy obywatele niebędący chrześcijanami nie mogli uzyskać pełnych praw, a jedynie ściśle określone przywileje i uprawnienia indywidualne.

Do kompetencji carewiczów należały sprawy wywodów dobrego urodzenia, niektóre sprawy majątkowe i zwierzchnie dowodzenie chorągwiami tatarskimi w wojsku litewskim. Carewicz zasiadał także w radzie wielkksiążęcej przy gospodarze. W gronie starszyny tatarskiej wybierano: chorążych tatarskich i marszałków tatarskich, sprawujących dowódcze stanowiska wojskowe. Analogicznie jak chorążowie powiatowi szlachty (bojarstwo), także chorążowie tatarscy prowadzili oddziały na wojnę, gromadzili je, dokonywali przeglądów, prowadzili ewidencję i potwierdzali udział w służbie. Każdy Tatar stawał na wyprawę osobiście, konno i przyprowadzał odpowiednią liczbę wojowników, zgodnie z wielkością swojej posiadłości. Wdowa wysyłała zastępcę. Chorąży zbierał również opłaty od plebejskiej ludności tatarskiej, wolnej od służby wojennej (tak zwane pogłówny). Z obowiązków skarbowych chorąży rozliczał się, składając przysięgę na Koran. Marszałkowie byli zastępcami i pomocnikami chorążych. Wytypowanych chorążych i marszałków zatwierdzał władca.

Ważną rolę pełnili duchowni muzułmańscy (imamowie) zwani mołłami. Byli obieralni przez członków grupy wyznaniowej, pełniąc w niej funkcje naczelników i kapłanów. Prowadzili przy tym dokumentację, udzielali ślubów, nadawali imię noworodkowi, sądzili, nadzorowali wykonywanie testamentów, odbierali przysięgę od współwyznawców w sądzie i w wojsku.

Od XVII wieku w korpusach jazdy lekkiej były etaty dla mołłów wojskowych.

Obowiązki służby wojskowej podczas licznych wojen powodowały znaczne wydatki, kalectwo i utratę życia. Ponieważ przymus służby związany był z posiadaniem wyznaczonych ziem (tak zwanej tatarszczyzny), od połowy XVI wieku rozpoczął się proces ich opuszczania, zamieniania i odsprzedawania chrześcijanom. Pomimo zakazów, większość tatarskich ziemian rezygnowała ze starych siedzib, przenosząc się do dóbr magnackich, przesiedlając się lub przechodząc do innych zawodów.

Już w czasie wojny trzynastoletniej (1454–1466) król tworzył zaciężne oddziały tatarskie, walczące w armii polskiej. Wojny prowadzone oddzielnie – przez Wielkie Księstwo Litewskie i Koronę Polską – z Krzyżakami, Wielkim Księstwem Moskiewskim, Chanatem Krymskim czy Turcją – spowodowały utworzenie licznej grupy żołnierzy zawodowych rekrutujących się z muzułmanów litewskich. Rosnące potrzeby militarne w XVII i XVIII stuleciu powodowały zaciąganie do tak zwanych chorągwi tatarskich, jazdy lekkiej, również obcych poddanych, przyjeżdżających z Krymu i innych chanatów, Mołdawii, Wołoszczyzny, a nawet Czechenii. Część z nich pozostawała zapewne na stałe. Na Ukrainie uchodźców z Chanatu Kazańskiego i Astrachańskiego przyjeżdżało do swych dóbr księżęta Ostrogscy, a przybysze uzyskali w 1659 roku równorzędne przywileje z obowiązującymi Tatarów na Litwie. Po buncie chorągwi tatarskich z powodu długiego

Tatarzy odpoczywający pod drzewem

zalegania z żółdem, w ekonomiach królewskich na Podlasiu (Grodzieńskie, Brzeskie w latach 1679–1691) osiedlono nowych wojowników. Wtedy też powstały gminy muzułmańskie (*dżamaty*), z meczetami, które dotrwały do chwili obecnej w Bohonikach i Kruszyńianach. Większość gmin znajdowała się w najstarszych skupiskach tatarskich na Litwie. W połowie XVII wieku ich liczba sięgała 20, zaś meczetów w tym czasie było około 25. Wnętrza drewnianych meczetów były ubogie, wyłożone dywanami, pozbawione wszelkich ozdób i wizerunków. Na ścianach wisiały jedynie tablice z ozdobnie napisanymi wersetami z Koranu.

Przychylne decyzje Jana III Sobieskiego, związane z pragnieniem posiadania doskonałej jazdy lekkiej, nie były dostatecznie umocowane prawnie przez sejm. Rewizje dóbr królewskich rozpoczęte w 1766 roku spowodowały więc usuwanie tatarskich użytkowników, ściąganie od nich zaległych podatków, procesy, petycje i targi ciągnące się do schyłku Rzeczypospolitej. W latach 1778–1786 przesiedlono Tatarów na inne tereny za odszkodowaniem. W prywatnych latyfundiach większość Tatarów musiała wykupić użytkowaną ziemię i zacząć płacić czynsz. Tą drogą właścicielami ziemi zostali zamożniejsi, reszta przeszła do miast i na służbę. W XVI–XVIII wieku Tatarom ziemianom przysługiwała ochrona prawna równa szlachcie chrześcijańskiej (świadczy o tym wysokość kar za zabójstwo lub zranienie), a od 1699 roku prawo do swobodnego obrotu ziemią i posiadania poddanych. Wten sposób zniesiono pochodzące z początku XVII wieku uchwały sejmików na Litwie zakazujące Tatarom posiadania zależnej ludności chrześcijańskiej. Pospólstwo muzułmańskie w mieście miało równe prawa z mieszczanami, z wyjątkiem wstępowania do cechów.

W miastach Tatarzy byli rzemieślnikami przy dworach magnackich, służbą, woźnicami czy przedsiębiorcami przewozowymi. Tworzyli odrębne przedmieścia, tak zwane ulice tatarskie. W czasach staropolskich prości Tatarzy uprawiali ogrody,

dowozili produkty żywnościowe na targi, zajmowali się garbarstwem. Prowadzili drobny handel. Rolnicy i ziemianie tatarscy hodowali konie potrzebne w wojsku i do komunikacji. Znani byli też jako domorośli weterynarze (tzw. konowałowie). W jurydykach magnackich mogli dowolnie zarabkować, płacąc podatek. W miasteczkach i dobrach prywatnych służyli w oddziałach milicyjnych. W miastach gospodarskich (państwowych) podlegali sądowi grodzkiemu lub miejskiemu, w jurydyce sądowi właściciela. Mieszczanie muzułmańscy nie mieli przywilejów tworzenia samorządów. Organizowali się wyłącznie jako grupa wyznaniowa.

Przez cały okres staropolski podstawowym zatrudnieniem Tatarów była służba wojskowa. Lekka jazda tatarska w Wielkim Księstwie Litewskim stanowiła ważną część armii, od XVI wieku bodajże najważniejszą. Ruchliwa, operatywna, szybka, dobrze zorientowana w terenie, waleczna i doświadczona – w stuleciach XVII i XVIII jako wojsko zawodowe – przyjęła na siebie główny ciężar obowiązków obrony kraju. W źródłach określano to wojsko mianem chorągwi tatarskich. Określenie to było słuszne, ponieważ prócz samych dowódców chrześcijan, Litwinów, Polaków i Rusinów, skład oddziałów stanowili obywatele muzułmanie. W połowie XVII wieku królowie mianowali chorążych i rotmistrzów chorągwi tatarskich, powierzając im zaciąg żołnierzy i dowództwo. W Wielkim Księstwie Litewskim chorągwie tatarskie stanowiły ostoję władzy wielkoksiążęcej, stając się przeciwwagą wobec wojsk możnowładczych i drużyn lennych książąt dzielnicowych. Od czasów Stefana Batorego także w wojsku koronnym zaciężne rotty tatarskie odgrywały poważną rolę. Służbę wojskową podejmowali Tatarzy muzułmanie różnej kondycji społecznej – ziemianie, kozacy, plebeje, grupy obcokrajowców. Wieloletnia służba zapewniała stały dochód i awans społeczny.

Najważniejsze przywileje Tatarzy ziemianie otrzymali w latach 1634, 1659, 1669, 1679, 1698 i 1713. Przeplatały się

one z uchwałami sejmików żądającymi ograniczeń ich swobód prawnych i gospodarczych. Na opóźnienie pełnego równouprawnienia muzułmanów wpływała doktryna Kościoła i stałe konflikty zbrojne z Krymem i Turcją. W latach 1616, 1617 i 1643 drukowano paszkwil antytatarski pt. *Alfurkan tatarski*, złośliwie opisujący zwyczaje i uprawnienia Tatarów w państwie. Pomimo tych ataków, utrzymała się pełna tolerancja religijna dla muzułmanów, kosztem zakazu małżeństw mieszanych i konieczności uzyskiwania zgody biskupów na budowę nowych meczetów. Naukę islamu prowadzili mołłowie. Uczyli czytać i pisać teksty religijne alfabetem arabskim. Muzułmanie posługiwali się od XVI wieku rękopiśmiennymi książkami religijnymi (*kitaby*) różnego typu. Najczęściej były to teksty Koranu, zbiory modlitw, opowieści religijne, wyjątkowo zapiski lecznicze. Podstawowe modlitwy zapisywano w języku arabskim, pozostałe teksty pisano po starobiałorusku lub staropolsku, ale literami arabskimi. W sądach Tatarzy podpisywali się po polsku, rzadziej alfabetem arabskim; wojskowi czasem po turecku.

Od końca XV wieku następowała powolna polonizacja Tatarów litewskich, którzy zachowywali jednak religię i obyczaje związane z wierzeniami, świętami i obowiązkami muzułmanina. Kosztowną pielgrzymkę do Mekki odbywali nieliczni, zamożniejsi mężczyźni, często po wieloletniej służbie wojskowej i byli mołłowie (imamowie). Przysługiwał im wówczas tytuł *hadży*, który umieszczano na nagrobku. Tatarzy litewsko-polscy byli i pozostali sunnitami, należąc do najliczniejszego nurtu w islamie. Nie prowadzili żadnych dysput religijnych z wyznawcami innych religii, akceptowali wszystkie zasady oparte na dekalogu i Koranie. Od przybycia na Litwę przestrzegali zasady jednożeństwa. Cmentarze zakładano w pobliżu starszych meczetów. Zmarłych grzebano w całunach, bezpośrednio do ziemi, stawiając pojedynczy głaz z krótką formułą religijną, imieniem i nazwiskiem, literami arabskimi. Do dziś zachowały się pojedyncze groby z XVII wieku.

Kobiety tatarskie

Życie codzienne muzułmanów, obyczaje, stroje i uzbrojenie, często orientalne, zakupione lub zdobyte, dywany, wschodnie pasy i tkaniny, mało różniły się od noszonych przez szlachtę czy zamożniejszych mieszczan. Moda zwana sarmacką zapewniała popularność i napływ wyrobów ze Wschodu, przez Krym i Turcję, do całego państwa polsko-litewskiego. Prócz powszechnych praktyk znachorskich, muzułmanie praktykowali noszenie woreczków z wersetami koranicznymi,

kobiety zaś nosiły monety srebrne z napisami arabskimi wersetów. Tatarzy od przeciętnej grupy szlacheckiej różnili się wstrzemięźliwością w piciu alkoholu oraz przestrzeganiem długiego i surowego postu (*Ramadan*). Obchodzili święta muzułmańskie, ale nie było ich wiele, w porównaniu ze świętami chrześcijańskimi.

Tatarscy muzułmanie i Ormianie położyli duże zasługi dla dyplomacji władców litewskich i polskich. Znając języki orientalne – turecki i krymsko-tatarski, niektórzy arabski, perski i grecki (Ormianie) – byli cennymi pracownikami kancelarii wielkksiążęcej lub królewskiej. Już książę Witold Kiejstutowicz od około 1401 roku zatrudniał tak zwanych tłumaczy tatarskich. Sporządzali oni pisma w językach orientalnych, uczestniczyli w poselstwach i wymianie korespondencji, jeżdżąc na Krym do Wielkiej Ordy. Kazimierz Jagiellończyk i jego synowie, Aleksander i Zygmunt I, a także Stefan Batory i Zygmunt Waza, prowadząc odrębną dyplomację litewską, posługiwali się wypróbowanymi urzędnikami, wspieranymi doświadczonymi i umiejętnymi muzułmanami. Z kancelarii królewskiej

wysyłano Tatarów lub Ormian jako dyplomatycznych kurierów i posłów do prowadzenia wstępnych rozmów. Wielkie poselstwa korzystały z obsługi tłumaczy, zbrojnej osłony i transportu zorganizowanego na wzór karawan kupieckich. Duże wozy wiozące zaopatrzenie, sprzęt i liczne prezenty dla kolejnych urzędników i funkcjonariuszy tureckich, prowadzone były przez przewoźników ruskich i tatarskich, obywateli Rzeczypospolitej. Ożywiony handel międzynarodowy ze Wschodem, tranzytowy przez państwo polsko-litewskie i docelowy do Polski, obsługiwany był w dużym stopniu przez Tatarów i Ormian. W XVII wieku Turcja dawała licencje handlowe swoim poddanym, ograniczając w ten sposób udział poddanych Rzeczypospolitej. Strona polska odpowiadała podobnymi ograniczeniami. Polscy Tatarzy, Ormianie i Żydzi mogli działać na długich drogach wewnątrz państwa od stepów krymskich i Mołdawii, do Prus Książęcych i Gdańska, do Poznania i Mohylewa, czasem Smoleńska. Kontakty z Krymem przerwało powstanie Bohdana Chmielnickiego w 1648 roku i późniejsze wojny na Ukrainie.

W czasach saskich i za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764–1795) sytuacja się zmieniła. Dyplomacja wschodnia i handel zamierały. Tatarzy litewscy i polscy zaczęli służyć także w obcych armiach, zwłaszcza w Saksonii. W czasie wojen kozackich na Ukrainie (1648–1652) w służbie koronnej (polskiej) służyło 15 chorągwi tatarskich, przeciętnie po 120 koni każda. W długiej wojnie z Turcją (1683–1699) najsłynniejszym epizodem jest udział polskich oddziałów tatarskich w bitwie pod Wiedniem (12 września 1683). Do konfederacji barskiej (1768–1772), broniącej niezależności przed zwierzchnością rosyjską, przystąpiły także pułki tatarskie: gen. Józefa Bielaka, płk. Aleksandra Koryckiego i płk. Czymbaja Rudnickiego, rekrutowane na Podlasiu. W wojnie obronnej z Rosją w roku 1792 oraz w walkach insurekcji kościuszkowskiej w 1794 roku ważną rolę odegrały pułki tatarskie, uznawane za dobre, regularne wojsko, a dowodzone przez gen. Józefa Bielaka,

płk. Jakuba Azulewicz i płk. Mustafę Achmatowicza. Walczyły w polu, pod Maciejowicami i w obronie Warszawy. W końcowych latach Rzeczypospolitej nie starczało pieniędzy na utrzymanie wszystkich etatów w pułkach, a nowoczesne karabiny otrzymali żołnierze tatarscy dopiero po 1790 roku, do tego czasu walczyli głównie szablą i lancą. Po pierwszych dwóch rozbiorach Tatarzy, których miejsca zamieszkania znalazły się w granicach Prus i Rosji, mimo to podejmowali służbę w wojsku, choć już na mniejszą skalę.

Tatarzy stanowili mniejszość liczącą kilka tysięcy ludzi. Dokładniejsze spisy z końca XVIII wieku uwzględniły tylko niektóre województwa – nowogródzkie, wileńskie i mińskie – obejmujące główne skupiska ich osadnictwa, stwierdzając liczbę poniżej 2 tys. muzułmanów. Grupa tatarska dostosowywała się do możliwości zarobkowych, specjalizując się w niektórych zawodach i pracach (garbarstwo, transport, ogrodnictwo) oraz tradycyjnie służąc w wojsku. W źródłach brak zapisów o przestępstwach i wykroczeniach kryminalnych Tatarów. Kilkaset lat służby wojskowej, od końca XIV do końca XVIII w., ukształtowało ich patriotyzm i gotowość walki o niepodległość, czego kolejne dowody dali polscy Tatarzy podczas wojen napoleońskich, w powstaniach 1830 i 1863 roku, a później w nielegalnej działalności Polskiej Partii Socjalistycznej do roku 1918.

Wybrana literatura:

L. Bohdanowicz, S. Chazbijewicz, J. Tyszkiewicz, *Tatarzy muzułmanie w Polsce*, Gdańsk 1997.

P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986.

S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929.

S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historycznej i etnograficznej*, Warszawa 1938, Gdańsk 2000.

L. Podhorodecki, *Chanał Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Warszawa 1987.

J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa-Poznań 1984.

J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989.

J. Tyszkiewicz, *Z historii Tatarów polskich: 1794–1944*, Pułtusk 1998.

J. Tyszkiewicz, *Tatarzy w Polsce i Europie, Fragmenty dziejów*, Pułtusk 2008.